

odnos austrijske politike koja je u vrijeme kancelara Metternicha i njegovih nasljednika tretirala Dalmaciju kao stranu zemlju. Tomislav Pejdo promjene u takvoj politici uočava nakon 1850. godine, kada Austrija počinje sve više pažnje usmjeravati prema razvoju pomorstva.

Radićevi govori u Dalmaciji 1926. godine naslov je rada Franka Miroševića u kojima nam na temelju novinskih članaka, relevantne literature te arhivskih izvora autor daje uvid u govore koje je Stjepan Radić održao u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini 1926. godine, nedugo nakon ulaska u tzv. "vladu narodnog jedinstva" (1925.). Analizom govora i javnih nastupa Franko Mirošević otkriva nam kako je Stjepan Radić najprije održavao govore kojima se osvrtao na gospodarsku uzajamnost Hrvata iz Dalmacije i Slavonije s Bosnom. Iako u tim slučajevima, kao i primjerice govorom u Dubrovniku, nije bila riječ o konkretnom napadu na radikale, Radić je u sljedećim istupima još više zaoštravao retoriku, što je, prema autoru, čak dovelo u pitanje i koaliciju s radikalima. Nadalje, autor donosi vrlo pregledene analize pojedinačnih govora te ocjene istih.

Teodora Vigato autorica je rada *Druga učiteljska škola u Zadru (1944.-1959.)* (309-334). Autorica razloge osnivanja učiteljske škole u Zadru vidi u nedostatku obrazovnih ustanova za osposobljavanje učitelja, posebice nakon što je slična obrazovna ustanova koja je osnovana 1866. godine pod nazivom Muška preparandija, a koja je djelovala u Arbanasima, ukinuta 1921. godine. Autorica začetke osnivanja Druge učiteljske škole u Zadru uočava u učiteljskim tečajevima koje su osnivali prosvjetni odjeli Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Dalmaciju još za vrijeme Drugog svjetskog rata na oslobođenom teritoriju u okolici Zadra. Autorica također iznosi detaljne podatke vezane uz samu organizaciju i provedbu nastave, uz poseban osvrt na socijalne uvjete u kojima je škola djelovala te na socijalnu strukturu polaznika. Teodora Vigato iznijela je i osvrt na ukinuće škole, koje je ostvareno nakon donošenja jedinstvenog nastavnog plana i programa obaveznog osmogodišnjeg školovanja u Jugoslaviji tijekom školske godine 1958./1959.

Ovaj broj *Radova Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, nastavlja tradiciju bogate izdavačke djelatnosti Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, koja zbog prepoznatljive selekcije vrijednih tema iz dalmatinske povijesti pridonosi razvoju hrvatske povijesne znanosti, dok prepoznatljiva metodologija izravno utječe na razvoj povjesničara mlađe i srednje generacije.

Goran Budeč

Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, sv. 47, Zagreb – Dubrovnik 2009., 391 str.

Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku objavio je 2009. g. četrdeset i sedmi svezak svoje serijske publikacije *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*. Za razliku od uobičajene usmjerenosti na prošlost Dubrovnika i dubrovačkog područja, ovaj broj *Anala* sadržava trinaest znanstvenih radova posvećenih povijesnoj demografiji i dvanaest prikaza.

Nenad Vekarić i Božena Vranješ-Šoljan autori su studije *Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj* (9-62) u kojem autori daju glavne smjernice i sintezu istraživanja demografskih promjena u Hrvatskoj druge polovice 19. stoljeća. Na početku daju pregled hrvatske historiografije o demografskoj tranziciji koja reflektira raznolikost u samom procesu, ali i u stupnju

istraženosti. Stoga je njihova nakana bila utvrditi te raznolikosti na razini Republike Hrvatske, a istraživanje su provodili u dvanaest župa u razdoblju od 1870. do 1880. godine. Budući da su navedene uzorke izabrali unutar nastave na doktorskom studiju *Povijest stanovništva* podijeljene su župe doktorandima poslužile za analizu matičnih knjiga. Glavna pretpostavka autora bila je da će na mikrorazini proces demografske tranzicije imati puno više varijacija nego na makrorazini – proces je najranije zahvatio područje bivše Dubrovačke Republike, potom Dalmaciju i Istru, a tek onda kontinentalnu Hrvatsku. Autori objašnjavaju da je u Europi tranzicija mortaliteta počela smanjenjem smrtnosti dojenčadi, dok je u Hrvatskoj bila riječ najprije o produljenju životnog vijeka, a tek potom o smanjenju smrtnosti. Nadalje, analizirali su ciklus ženidbi i začeca, da bi zaključili da je razdoblje siječnja te od travnja do lipnja bilo izrazito plodno. Iako se na vrijeme smrti ne može utjecati, ipak postoje mjeseci kada su ljudi manje ili više otporni na zaraze, stoga autori navode da je ljetni maksimum bio dominantan u južnim i primorskim krajevima, u kopnenima je kasnio nekoliko mjeseci, dok je u Slavoniji bio na vrhuncu onaj zimski. Analizirali su podatke o izvanbračnoj djeci, blizancima, ženidbenoj dobi, dobi ulaska u ponovni brak, pojavi brakova u rodstvu itd.

Stanovništvo Drenovca (1870-1880): Predtranzicijsko doba (63-90) naslov je rada Tamare Alebić, Irene Ipšić i Božene Vranješ-Šoljan u kojem autorice prikazuju proces tranzicije u jednoj župi Slavonske vojne krajine, Drenovcima. Autorice su se, kako je gore već rečeno, koristile matičnim knjigama rođenih, vjenčanih i umrlih u Župi Drenovci koje se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu. Nakon smještanja župe u geografski prostor, prikaza upravno-političkih i ekonomskih karakteristika daju objašnjenje kako je sve do kraja osamdesetih godina 19. st. trajala predtranzicijska etapa, gdje su natalitet i mortalitet ovisili o biološkim, a ne društveno-ekonomskim faktorima, što se odrazilo na prirodno kretanje stanovništva. Drenovci su bili specifični po tome što su bili prepuni imigranata, što je donijelo i pozitivne i negativne posljedice. Izradom grafikona spolne strukture rođenih i umrlih autorice su pokazale da je omjer bio praktički jednak, s time da je kod rođenih bilo nešto više muškaraca, a kod umrlih žena, odnosno da su umrli bili niske životne dobi, što se poklapa s pretpostavljenom dobi umrlih u predtranzicijskoj fazi. Drenovci su specifični i po tome što su imali izrazito nisku stopu smrtnosti dojenčadi, s time da autorice upozoravaju na to da se može raditi i o manjku pažnje za upis tih podataka u matične knjige. Nadalje, analizirale su životnu dob ženidbe te zaključile da su se u Drenovcima ljudi ženili mladi te da su često imali ponovne brakove, upravo zbog toga razloga, i to vrlo često unutar vlastite svojte. Zanimljivo je i da je zabilježen i iznadprosječan broj blizanaca.

Radi komparacije, osim Drenovaca, rađena je analiza za još jednu župu u Slavoniji, čime su se pozabavili Marija Brandić, Monika Grdiša-Asić i Ivan Čipin u radu *Stanovništvo Donjeg Miholjca (1870-1880): Predtranzicijsko doba (91-114)*. U Hrvatskoj i Slavoniji općenito broj stanovnika u istraživanom je razdoblju narastao, a u Donjem je Miholjcu opao. Za razliku od Drenovaca, Donji Miholjac nema useljavanja stanovništa te on bilježi negativan migracijski saldo. Izračunali su spolnu strukturu, kojom je otkriveno više muših nego ženskih stanovnika, kako kod rođenih, tako i kod umrlih. Mortalitet dojenčadi bio je visok, ali se ne razlikuje od ostalih predtranzicijskih mjesta. Udio izvanbračne djece bio je izrazito nizak, kao što je i udio blizanaca bio ispod prosjeka. Analiziranjem ciklusa ženidbe zaključili su autori da se zbog gospodarskih funkcija nije zaziralo od ponovne ženidbe, a u prvi brak Miholjčani su također stupali vrlo mladi.

Pitanjem demografske tranzicije u Istri bavili su se Rina Kralj-Brassard, Jelena Obradović-Mojaš i Miroslav Bertoša u radu *Stanovništvo Buzeta (1870-1880): Početak tranzicije mortaliteta* (115-142). Nakon danih geografskih i političko-društveno-ekonomskih specifičnosti Istre autori razjašnjavaju pitanje porasta stanovništva te napominju da je rast očigledan, s time da je Buzet imao nešto niži prosjek od općeg istarskog. Istra je općenito imala niže stope nataliteta i mortaliteta od Hrvatske i Slavonije, a u Buzetu i u tome nalazimo niže stope u odnosu na one istarske. Autori to povezuju sa činjenicom da je tamo bila riječ o mješovitoj župi u kojoj je živjelo i seosko i gradsko stanovništvo. Natalitet je još uvijek bio visok, a mortalitet u opadanju. Tranzicija mortaliteta u Buzetu, kao i na razini prostora čitave Republike Hrvatske, započela je produljenjem životnog vijeka, a ne smanjenjem smrtnosti dojenčadi. Međutim, zanimljivo je da je u Buzetu u razdoblju 1870. – 1880. rođeno više djevojčica nego dječaka te da je bilo više umrlih muških nego ženskih stanovnika. Općenito uočavaju produljenje životnog vijeka. Što se tiče dobne strukture i braka, uočeno je da su mladenci stariji od hrvatskog prosjeka, ali i činjenica da je u Buzetu bila velika dobna razlika između supružnika te da su ponovni brak češće sklapali muškarci nego žene.

Frane Čizmić i Božena Vranješ-Šoljan autori su članka pod naslovom *Prve naznake demografske tranzicije: Stanovništvo Betine (1870-1880)* (143-169) u kojem predočavaju rezultate istraživanja demografskih kretanja na otoku Murteru. Autori naglašavaju specifičan razvoj župe, ali i samog otoka u društvenim, ekonomskih i političkim zbivanjima 19. stoljeća. U šibenskoj otočnoj skupini kao cjelini dolazi u istraživanom razdoblju do stagniranja porasta stanovništva, međutim u Župi Betina dolazi do naglog rasta te se broj stanovnika povećao unatoč negativnom migracijskom saldu. Stopa nataliteta bila je viša od dalmatinskog prosjeka, a stopa mortaliteta nešto viša od ostalih stopa mortaliteta u okolici. Zanimljivo je da se rađalo više djevojčica nego dječaka, a bilo je više umrlih ženskih nego muških stanovnika. Izračunom dobi umrle djece autori zaključuju da u Betini još uvijek nije započela tranzicija dječjeg mortaliteta, ali se tranzicija osjeća u produljenju životnog vijeka. Autori navode i podatak da je u Betini rođeno samo jedno izvanbračno dijete te da je udio blizanaca bio iznad hrvatskog prosjeka. Ženidbena dob ipak je još uvijek bila relativno niska, ponovni su brak češće sklapali muškarci te se navodi podatak da je svaki deveti brak sklopljen u srodstvu, što nije začuđujuće kada se promatraju zajednice na otocima.

Na pragu demografske tranzicije: Stanovništvo Biska u Cetinskoj krajini (1870-1880) (171-194) rad je Marinka Marića i Anđelka Akrapa u kojem na temelju matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih ukazuju na stupanj razvoja procesa demografske tranzicije u tom dijelu dalmatinskog kopnenog zaleđa. Autori nakon 1870. g. zamjećuju porast stanovništva te se tada sve više očituje agrarna prenapučenost zbog koje dolazi do iseljavanja. Međutim, analiza pokazuje da je to bio sam početak tranzicijskog procesa, koji se odvijao polagano, bez naglih promjena i dinamike. Dogodio se neznatan porast stanovništva. Imali su gotovo pa nulti migracijski saldo. Bilo je rođeno više ženske nego muške djece, a umrlo je više žena nego muškaraca. Očituje se produljenje životnog vijeka, a najveći broj ljudi umro je u dobi od 70 do 74 godine starosti. Ni u župi Bisko nije evidentirano nijedno izvanbračno dijete, a udio blizanaca bio je blago iznad hrvatskog prosjeka. Ženidbena je dob bila relativno niska, a ponovo nalazimo na podatak da su ponovni brak češće sklapali muškarci nego žene.

Inge Bego-Matijević, Žarko Dugandžić i Anđelko Akrap autori su članka *Tranzicija mortaliteta: Stanovništvo Desne na Neretvi (1870-1880)* (195-218) u kojem analiziraju stanovništvo

župe u donjoneeretvanskom području. Autori nakon pregleda geografskih i društveno-ekonomskih utjecaja na razvoj neretvanskog područja predočuju podatak da je u razdoblju od 1870. do 1880. g. vidljiv intenzivan rast broja stanovnika u Desnima, i to unatoč negativnom migracijskom saldu. Zanimljivo je da je u toj župi tranzicija mortaliteta u svojoj centralnoj fazi te da su smanjena smrtnost dojenčadi i povećana ženidbena dob također pokazatelji navedene faze. U prosjeku se rađalo više muške djece, a umiralo je više žena nego muškaraca. Zanimljivo je da je životna dob samo neznatno povećana, ali je smrtnost dojenčadi bitno smanjena. Izvanbračne djece nije bilo mnogo, no udio blizanaca bio je dvostruko veći od hrvatskog prosjeka. Nadalje, autori naglašavaju da je ženidbena dob bila relativno visoka, a ponovni su brak češće sklapali muškarci.

Demografskom tranzicijom na Korčuli bavili su se Ivana Lazarević i Nenad Vekarić u radu *Stanovništvo Blata na Korčuli (1870-1880): Početak demografske tranzicije* (219-241). Župa Blato reprezentativna je župa dalmatinskog većeg otočnog naselja, a autori daju pregled njezina političkog i društveno-ekonomskog razvoja. Razdoblje od 1870. do 1880. pokazuje početak naglog porasta broja stanovnika, unatoč negativnom migracijskom saldu. Velik prirodni prirast uz visoku stopu nataliteta pokazuje da je riječ o početku tranzicije mortaliteta. Podaci za Blato potvrđuju činjenicu da je proces najvjerojatnije počeo u Dubrovniku pa se širio prema sjeveru. Bilo je rođeno više muške nego ženske djece i umrlo je nešto više muškaraca nego žena. Zanimljivo je da je, iako tranzicija dječjeg mortaliteta još uvijek nije započela, produljenje životnog vijeka stanovništva bilo pokazatelj početka demografske tranzicije. Udio izvanbračne djece bio je visok, a broj blizanaca bio je ispod prosjeka. U Blatu su imali prilično visoku ženidbenu dob, ponovni su brak češće sklapali muškarci, a za otočnu župu imali su malen broj srodničkih brakova.

Pitanjem još jedne korčulanske župe bavili su se Julijana Antić-Brautović, Aleksandra Piteša-Orešković i Jakov Gelo u radu *Stanovništvo Pupnata na Korčuli (1870-1880): Početak demografske tranzicije* (243-266). Nakon stavljanja Župe Pupnata u politički i društveno-geografski kontekst, autori naglašavaju da je razdoblje od 1870. do 1880. bilo ono naglog rasta stanovništva te da je župa imala gotovo nulti migracijski saldo. Podaci pokazuju velike sličnosti s podacima iz Blata, osim onima vezanim uz spolnu strukturu, jer u Pupnatu nalazimo malo veći broj ženske djece. Dječji mortalitet, kao i u Blatu, pokazuje predtranzicijske vrijednosti.

Neda Mihović, Kristina Puljizević i Božena Vranješ-Šoljan autorice su rada *Središnja etapa demografske tranzicije: Stanovništvo Babina Polja na otoku Mljetu (1870-1880)* (267-288) u kojem analiziraju matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih s tog južnodalmatinskog otoka. Budući da već od početka 19. st. broj stanovnika raste, Župa Babino polje u razdoblju 1870. do 1880. g. pokazuje da je ostvaren prirast koji pokazuje rast stanovništva unatoč pomalo negativnom migracijskom saldu. Što se tiče ostalih tranzicijskih faktora, autorice su uočile visoku ženidbenu dob, ali i dug životni vijek. Slične su im vrijednosti kao i one s područja bivše Dubrovačke Republike. Imali su nešto više rođene muške djece nego ženske, a spolna struktura umrlih pokazuje da je bilo više umrlih žena nego muškaraca. Analiza je pokazala i da je tranzicija mortaliteta započela produljenjem životnog vijeka.

Analiziranjem demografskih obilježja jedne druge župe na otoku Mljetu bavili su se Silvija Batoš, Jasenka Maslek i Nenad Vekarić u svojem radu *Stanovništvo Maranovića na otoku Mljetu (1870-1880): Razdoblje demografske tranzicije* (289-312). Maranovići su zanimljivi jer imaju demografska obilježja dubrovačkog prostora, ali i specifičnosti otočne zajednice. Od početka

19. st. njihov broj stanovnika polagano raste, s time da nije rastao istim tempom unutar same župe. Međutim, autori naglašavaju da gotovo svi pokazatelji ukazuju na to da je u razdoblju od 1870. do 1880. g. demografska tranzicija već u tijeku, štoviše, nalazi se u svojoj središnjoj etapi, što znači da je natalitet još uvijek visok, da je mortalitet u velikom opadanju, a da je rast stanovništva vidljiv unatoč negativnom migracijskom saldu. Maranovići pokazuju ista obilježja procesa demografske tranzicije kao i cijelo dubrovačko područje (već netom navedeni faktori, ali i visoka životna dob i visoka žendbena dob). Kao specifičnost autori navode podatak da su žene u prosjeku bile desetak godina starije od svojih muževa te da je polovica brakova bila sklopljena među krvnim srodnicima.

Aida Cvjetković, Dubravka Mehaković i Jakov Gelo autori su članka *Središnja etapa demografske tranzicije: Stanovništvo Lopuda (1870-1880)* (313-336) u kojem izlažu rezultate istraživanja matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih jedne otočne župe dubrovačkog područja. Kao i Maranovići, Lopud se u razdoblju 1870. – 1880. nalazio u središnjoj fazi demografske tranzicije. Zanimljivo je da ima malo nižu stopu nataliteta i malo višu stopu mortaliteta, što je uvjetovano otočkom specifičnošću; međutim, u navedenom razdoblju primijećen je rast stanovništva. Stanovnici su doživljavali visoku životnu dob, bila je smanjena smrtnost dojenčadi, dok je dob stanovnika kada su stupali u brak bila visoka. Zanimljivo je da je riječ o otoku na kojem su autori pronašli samo jedan brak u krvnom srodstvu, što je puno manje od otočkih prosjeka.

Posljednji rad ovog tematskog broja jest *Zakašnjela demografska tranzicija: Stanovništvo Lisca u dubrovačkom primorju (1870-1880)* (337-362) Marije Gjurašić, Minele Fulurije i Nenada Vekarića. Lisac je bio zanimljiv odabir župe, jer su rezultati istraživanja pokazali da u razdoblju 1870. – 1880. dolazi tek do početka porasta broja stanovnika, a detaljnom analizom autori su taj početak stavili u 1878. godinu. U navedenom trenutku Župu Lisac još uvijek karakterizira visoka stopa nataliteta, ali i visoka stopa mortaliteta, možda zbog činjenice da je riječ o ruralnom području, pa je u pitanju kašnjenje procesa koji je tada već zahvatio dubrovačko područje. Zaključuju da se Župa Lisac nalazila u predtranzicijskom razdoblju, iako je naprimjer dob stanovnika pri sklapanju brakova bila visoka.

U rubrici *Prikazi* (363-385) objavljeno je dvanaest prikaza novih dostignuća hrvatske i europske historiografije. Na kraju *Analisa* nalazi se popis izdanja Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku (387-391) s listom objavljenih publikacija, izvora i monografija. Ovaj je broj *Analisa* u svakom slučaju vrlo vrijedan doprinos proučavanju društvenih promjena u Hrvatskoj i pokazuje mogućnosti koje demografija može pružiti u povijesnom istraživanju.

Suzana Miljan

Povijesni prilozi, god. 27, br. 34 (264 str.) – 35 (352 str.), Zagreb 2008.

U izdanju Hrvatskoga instituta za povijest objavljen je u 2008. godini 27. svezak ovog uglednog časopisa, u kojem su prema uobičajenom ritmu objavljena dva broja (34. i 35.). Trideset i četvrti broj donosi izvorne znanstvene radove, pregledne radove, priopćenja te ocjene i prikaze.

Prvi je rad *Mukurska biskupija* (9-26) autora Ante Škegre u kojemu se opisuje postojanje Mukurske biskupije u aktima Drugoga salonitanskog sabora. Tim je dokumentom spomenuta biskupija osnovana, uz još dvije: Sarsentersku i Ludrumsku. Sve tri su, naime, zanimljive jer su najstarije biskupije, utemeljene na 2. salonitanskom saboru 4. svibnja 533. godine. Autor se bavi Mukurskom biskupijom zbog problema njezina smještaja te smatra da je njezino područje